

O KREDITNOM SISTEMU U MAKEDONIJI U XIX STOLJEĆU I NA POČETKU XX STOLJEĆA

Ljubiša Doklešić

Prvi prilozi o kreditnom sistemu u Makedoniji za turske vladavine bili su M. Komadinić, *Zirat banka* (Economist 13, Beograd 1913) i M. Dimitrijević, *Carsko-otomanska banka* (Economist 18, 1913) i *Solunska banka* (Economist 22, 1913), ali se oni, površno obrađeni, odnose samo na djelatnost triju banaka i njihovih filijala u Makedoniji.

U kasnije napisanim radovima M. Gavrilović, *Razvitak bankarstva i privrede u Južnoj Srbiji* (Skoplje 1931), D. Jaranoff, *La Macédoine économique* (Sofia 1931) i u prilogu M. Čemerikić, *Trgovina, zanatstvo, industrija i kreditne ustanove od 1875 do 1937 godine* (Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije 1912—1937, Skoplje 1937, 685—732), koji zapravo obrađuju privrednu situaciju u Makedoniji nakon 1918, period do 1912. izložen je samo letimično u njihovim uvodnim dijelovima. I pored toga, Jaranov i Čemerikić daju nekoliko novih, sitnijih podataka, dok nas Gavrilović prvi, i to dosta oskudno i netačno, upoznaje s nekim domaćim kreditnim ustanovama u Skoplju koje nastaju u početku XX stoljeća.

D. Zografski je u svojoj studiji: *Formite i organizacije kreditnog sistema vo Makedonija kon krajot na turskoto vladeenje* (Godišnik na Ekonomskiot fakultet VII, Skopje 1960, 103—135) prvi sistematski pristupio obradi ove teme u cjelini, nastojeći da pojavu kreditnog sistema u Makedoniji do 1912. obuhvati u što širem opsegu. Njegova studija sadrži dosta novih činjeničnih podataka, jer je autor uz dosadašnju literaturu upotrijebio i nepoznate bečke izvorne materijale, a djelomično je iskoristio i materijal Ministarstva inostranih dela Srbije. Međutim, građa koja je autoru omogućila da stvori okvirnu predodžbu o razvoju kreditnih institucija u Makedoniji do 1912. u cjelini, sama po sebi nije dostatna za kompletnu analizu pojedinih formi kreditiranja i pojedinih kreditnih institucija koje su u tom periodu postojale u Makedoniji. Kod takvog stanja stvari očekivali bismo da će autor, kada god mu činjenični materijal nije pružao mogućnost da do kraja rasvijetli pojedine pojave ili detalje, upozoriti na to i postaviti iste u obliku otvorenog problema, što ne bi nikako umanjilo, nego naprotiv uvećalo vrijednost te studije. On to, na žalost, nije učinio.

S obzirom na to da studija D. Zografskog: *Forme i organizacije kreditnog sistema u Makedoniji na kraju turske vladavine* jedina kompleksno obuhvata razvoj kreditnih institucija u Makedoniji do 1912, ona zahtijeva da bude detaljnije razmotrena.

U prvoj glavi (103—106) iznesene su »Važne karakteristike kreditiranja u Makedoniji prije osnivanja bankarskih institucija«. Tu su prikazane esnafske i seoske kase kao najranije organizacione forme javnog kreditiranja u Makedoniji, kojih je postojanje bilo »uslovljeno niskim stupnjem i neformiranošću novčanog tržišta«. Autor pri tom nije pobliže precizirao mjesta gdje se te seoske forme štednje sredinom XIX st. pojavljuju, niti je dao bar približnu procjenu sredstava esnafskih i seoskih kasa, već se zadovoljio općenitom konstatacijom da su ona bila skromna i da je većina interesenata bila »prepuštena na milost i nemilost lihvara«.

U drugoj glavi (106—112): »Uzroci i posljedice osnivanja prvih banaka u Turskoj«, najprije je opširno izložen historijat osnivanja Carske otomanske banke (1856), sa sjedištem u Londonu, koja je bila osnovana s kapitalom anglo-francuskog porijekla. Istaknuto je da je ta banka bila u prvom redu emisiona i depozitna banka te izvršilac novčarskih manipulacija za turski državni aparat, ali da je obavljala i druge financijske i kreditne operacije. O radu njezinih filijala u Makedoniji dati su, međutim, samo najopćenitiji podaci. U istoj glavi je, zatim, prikazan način poslovanja državne Zemljoradničke banke (Zirat-banke), koju je turska vlada, zbog velike potrebe za poljoprivrednim kreditima, osnovala 1888. u Carigradu udružujući kapitale seoskih kasa. Nabrojane su i njezine filijale i ispostave u Makedoniji, koje su bile otvorene do kraja XIX stoljeća. Za neke od njih data je veličina sredstava kojima su raspolagale g. 1896.

U trećoj glavi (112—124) prikazano je: »Osnivanje akcionarskih banaka i društava u Makedoniji«. Najprije je opisano otvaranje banaka i filijala u Makedoniji na kraju XIX i na početku XX st. uz učešće stranog kapitala. Istaknuto je da su one pridonijele izgradnji modernog kreditnog sistema u Makedoniji, koji je prvenstveno bio namijenjen krupnim trgovačkim i industrijskim poduzećima. Te su banke bile: Solunska banka, osnovana 1888. uz učešće francuskog i austrijskog kapitala i kapitala židovske solunske firme braće Alatina, s početnim kapitalom od 2 mil. zlatnih franaka; solunska filijala Atenske banke, koja se po obimu svojih financijskih operacija u Makedoniji nalazila odmah iza Solunske banke; solunska filijala Orijentalne banke, čija je matična banka u Ateni bila osnovana kapitalom grčke Narodne banke i National-Bank für Deutschland; solunska filijala akcionarske otomanske banke iz Metelina¹ u Maloj Aziji, otvorena na početku XX stoljeća; Rumunjska trgovačka i založna banka u Solunu s osnovnim kapitalom od 2. mil. franaka ostvarenog udruživanjem rumunjskog i ugarskog bankarskog kapitala; i, najzad, skopska i solunska filijala Beogradske zadruge, za čije je otvaranje srpska vlada tek nakon dugogodišnjih napora uspjela dobiti dozvolu Porte, i to 1907, a ne kako Zografski navodi, 1908. Zatim je napose ukratko izložen postanak domaćih bankarskih kuća u Makedoniji, od kojih su neke poimenično spomenute: braće Alatina, Amara, Modijana i Salema

¹ Na osnovu podataka Klisurova (Social-ekonomičeskite pretpostavki za sazdanjeto i dejnosta na Makedonskata revoljucionna organizacija, Makedonsko delo, Wiena 1931), Zografske naziva tu banku Metelinskom i navodi da ju je osnovala otomanska akcionarska banka iz Metelina u Maloj Aziji, a drugi je autori nazivaju Mitilinskom, smještajući njezinu maticu u Atenu.

u Solunu, braće Ekonomo u Bitolju, braće Kondova u Prilepu i A. Jurukova, ali o njihovom radu nema nikakvih podataka. Na kraju ove glave, u poglavlju »Ekonomska uloga i značaj akcionarskih društava u oblasti kreditiranja«, prikazane su privilegije i koncesije evropskih kapitalista u Turskoj i opisano je osnivanje i djelatnost stranih akcionarskih trgovačkih, industrijskih, rudarskih i saobraćajnih društava u Makedoniji, ali se iz tog izlaganja ne vidi, na koji su način i u kojoj mjeri sva ta društva vršila svoju kreditnu funkciju.

U četvrtoj glavi (124—131), pod naslovom: »Osnivanje manjih domaćih novčarskih institucija u Makedoniji na početku XX stoljeća« obrađeno je osnivanje domaćih novčarskih institucija i nekih specifičnih pojava samokreditiranja seljaka prije mladoturske revolucije (1908), i poslije nje. U prvom dijelu izneseni su najprije podaci o kreditnim društvima u Skoplju: »Grozđ«, »Ljubav« i »Terazije«, a zatim je dat kratak osvrt na mjere VMRO-a protiv »bezočnog lihvarjenja« i na agitaciju VMRO-a za organiziranje međusobne pomoći u vidu posebnih kasa, o kojima se, međutim, ne daju nikakvi konkretni podaci. U drugom dijelu riječ je o osnivanju crkvenih fondova i manjih akcionarskih društava u Makedoniji poslije mladoturske revolucije. Tu se ukratko govori o osnivanju »Fonda crkve sv. Spasa« u Skoplju i »Fonda crkve sv. Trojice« u Kumanovu 1908. i to na osnovu Gavrilovića, kome, također, nije bilo poznato da su ti crkveni fondovi osnovani nekoliko godina ranije. Od akcionarskih društava navedena su samo dva skopska: »Bratski trud« i »Ujedinjenje«, i Tetovska zadruga. Na kraju poglavlja autor se usput osvrće i na osnivanje seoskih uzajamno-pomagajućih zadruga. Pojavu svih tih institucija ocjenjuje kao »očigledan simptom stremljenja makedonske buržoazije za ekonomskom emancipacijom putem udruživanja skromnih novčanih sredstava radi efikasnijeg suprotstavljanja stranom kapitalu«.

U najnovije vrijeme (Beograd 1962) D. Đorđević se u knjizi: *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906—1911*, samo usput pozabavio privrednim prodiranjem Srbije u Makedoniju, čemu je posvetio jedno kratko potpoglavlje (572—574). Kako u literaturi taj problem još nije proučen, autor se morao zadovoljiti iznošenjem samo nekoliko novih fragmentarnih podataka o otvaranju filijala beogradskih banaka u Makedoniji, kao i o kreditiranju tamošnjih trgovaca, na koje je bio naišao u toku svojih arhivskih istraživanja.

*

Promatrajući u cjelini dosad izloženu literaturu nameće se zaključak da prilikom obrade razvoja kreditnog sistema u Makedoniji do 1912. nisu proučena dva bitna momenta: položaj pojedinih društvenih slojeva na novčanom tržištu Makedonije i djelatnost susjednih nacionalističkih propaganda na planu kreditiranja. Zato mi je namjera da na osnovu novog materijala i materijala izloženog u dosadašnjoj literaturi prikazem tešku finansijsku situaciju makedonskog seljaštva i sitnog građanstva i nezavidni finansijski položaj krupnog građanstva u Makedoniji na kraju XIX i na početku XX st., jer je upravo takvo stanje, zbog nebrige turske države za domaće kreditne institucije, pružalo mogućnost Grčkoj, Srbiji i Bugarskoj da interveniraju sa

svojim bankarskim kapitalima. Želio bih, osim toga, na primjeru dosad nepoznatog materijala o stavu srpske propagande prema organizaciji kreditiranja u Makedoniji do 1912. pokazati kako bi i istraživanja usmjerena u pravcu analize grčke i bugarske nacionalističke djelatnosti u Makedoniji nedvojbeno dala nove rezultate. U svojim razmatranjima ograničit ću se samo na makedonski etnički teritorij, koji se ne proteže na Solun i južni dio geografskog teritorija Makedonije, i u tom će smislu biti pojam Makedonije upotrebljavan u daljem tekstu.²

I

Makedonsko je *seljaštvo*, pritisnuto velikim državnim dažbinama, nerodnim godinama i drugim nedaćama, bilo prisiljeno da se već od pojave robnonovčanih odnosa na selu u XVIII st. obraća za zajam lihvarima, kojih se kamatna stopa kretala od 25% pa na više. Propisi turske administracije iz vremena reformnog pokreta sredinom XIX st. (tanzimata) o najvišem plafonu lihvarskih kamata na 8%, a koje Zografski ističe,³ nisu bili naročito efikasni kao ni mnoge Portine naredbe sličnog sadržaja od XVIII st. dalje. I pokušaj da se u Makedoniji u 60-im godinama XX st. osnuju zemljoradničke kase za opću pomoć (menafi sandaklari), radi poboljšanja stanja u poljoprivredi, a koje su forsirali turski upravni organi, nije se pokazao naročito koristan za makedonske seljake, jer su njihova sredstva bila pristupačnija muslimanskim zemljoposjednicima i trgovcima.⁴ Kako je akumulacija većih novčanih sredstava na selu bila u tadašnjim prilikama nemoguća, a potrebe za poljoprivrednim kreditima velike, Porta je potražila izlaz u osnivanju Zemljoradničke banke (Zirat-banka) 1888, kojoj su bila predata sredstva svih postojećih seoskih kasa. Međutim, ni filijale Zemljoradničke banke, otvorene u Bitolju i Skoplju na kraju XIX st., kao ni njezine ispostave u manjim mjestima Makedonije koje su davale hipotekarni zajam po kamatnoj stopi od 9%, nisu u odnosu na makedonske seljake odgovarale svojoj namjeri. Kako sredstva te banke nisu bila velika, njezini su krediti bili teško pristupačni makedonskim seljacima, to više što su bankarske uprave, sastavljene pretežno od Turaka, forsirale muslimanski element, prvenstveno čitluk-sahibije i imućnije muslimanske seljake, koji su često isti novac uz veće kamate posuđivali makedonskim seljacima. Filijale Zemljoradničke banke u onim krajevima gdje je bilo dosta muslimanskog stanovništva izdale su u toku jedne godine mnogo veću ukupnu sumu zajma, kao npr. u Skoplju 3,451.646 groša (31.959 turskih lira)⁵ i u Gostivaru 1,305.344 groša (12.086 t. lira), nego u krajevima gdje razmjerno gotovo nije ni bilo muslimana, kao npr. u Kratovu 910.693 groša (8.432 t. lira) i u Krivoj Palanci 586.610 groša (5.431 t. lira).⁶

² O geografskom i etničkom pojmu Makedonije vidi Lj. Doklešić, Kroz historiju Makedonije, Zagreb 1965.

³ Zografski, n. dj., 105.

⁴ Isto, 105.

⁵ Sva preračunavanja groša u truske lire izvršena su prema turskom službenom kursu iz 1906. Carigradski glasnik XII/19, 12. V 1906, 2.

⁶ Komadinić, n. dj., 200; Zografski, n. dj., 111—112.

Vrijedno je spomenuti i pokušaje samih Makedonaca da izmijene finansijsku situaciju na selu. iako su rezultati za turske vladavine bili minimalni. Tako je u zadnjim godinama XIX i na početku XX st. VMRO, putem drastičnog kažnjavanja novčanim globama i smrtnim kaznama svih onih lihvara koji su nabijali pretjerane kamate,⁷ nastojao zaštititi one makedonske seljake koji su bili njegovi članovi. Osnivanje seoskih društava ili zadruga s kreditnom funkcijom bilo je, zbog stalnog nemira, onemogućeno gotovo sve do kraja turske vladavine. Tek nakon uvođenja ustavnog poretka (1908) i relativnog smirenja političke situacije, bili su u Makedoniji stvoreni preduvjeti za djelovanje u pravcu sanacije privrednih i finansijskih prilika na selu. Već u decembru 1908, kako to navodi Zografski, bila je osnovana jedna od prvih zadruga i to u selu Robovu kraj Pehčeva. U početku je to bilo društvo za uzajamno pomaganje, ali ubrzo je ono preraslo u zadrugu nabavno-prodajnog tipa. Nešto kasnije osnovane su još zadruge u skopskom selu Kožlju, u Sv. Nikoli i u tikveškom kraju.⁸ Istovremeno, Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu pokreće akciju organiziranja i kreditiranja seoskih zadruga na makedonskom selu. Namjera je bila da se pod bilo koju cijenu preduhitri i onemogućí bugarska Zemljoradnička banka, koja je raspolagala velikim novčanim sredstvima, da organizira seoske zadruge u Makedoniji. Kako je u tom poduhvatu postojao izvjesni rizik, »jer su srpske zemljoradničke zadruge u Turskoj izvan domašaja srpskih vlasti«, Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga tražio je u svom aktu od 21. IX 1909. od Ministarstva inostranih dela Srbije garanciju za naknadu eventualnih gubitaka, što je ministar M. Milovanović prihvatio pod uslovom prethodne konzultacije Saveza s njegovim ministarstvom.⁹ Intervencija Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, kojih su sredstva bila oskudna, sastojala se u kreditiranju i organizaciji nabave jeftinog sjemena, poljoprivrednih sprava i drugog alata, kao i u prenošenju iskustava za stručnu preradu grožđa, mlijeka i sl. Promatrajući u cjelini privredni rad srpske propagande na makedonskom selu vidi da se on stalno nalazio u njezinom drugom planu te zbog toga i nije do 1912. bilo većih rezultata.¹⁰ Djelatnost, pak, Bugarske i Grčke u tom pravcu ostala nam je još do danas potpuno nepoznata.

Sumirajući sve pokušaje za poboljšanje prilika u agraru Makedonije, kako administrativne mjere turskih vlasti i intervencije VMRO-a u pravcu zabrane velikih lihvarskih kamata, tako i finansijske zahvate Porte kroz osnivanje Zemljoradničke banke i samih seljaka kroz osnivanje seoskih kreditnih institucija, nameće se zaključak da su sva ta palijativna sredstva bila nemoćna da učine kraj stagnaciji makedonske poljoprivrede, koja je bila konstantna u posljednjim decenijama turske vladavine, i da sačuvaju makedonsko selo od započetog procesa raslojavanja.

⁷ Zografski, n. dj., 126.

⁸ Isto, 129.

⁹ Diplomatski arhiv Državnog sekretarijata inostranih poslova SFRJ (u daljem tekstu DA), PPO 1909, F 13, R 603, 4656.

¹⁰ Makedonija XVII/9, Beograd 13. III 1911, 3.

II

Obrti i manufaktura u makedonskim gradovima počeli su proživljavati tokom 70-tih godina XIX st. tešku ekonomsku krizu iz koje se više nisu uspjeli izvući. U novonastaloj situaciji prvenstveno je pogođeno bilo upravo *sitno makedonsko građanstvo*, koje je bilo nosilac sitne proizvodnje i trgovine na malo, a koje je predstavljalo veliki dio građanstva u Makedoniji u cjelini, a najveći dio njegovog makedonskog dijela napose.¹¹ Još od ranije postojeće esnafske kase — u koje su se slijevale takse i globe predviđene esnafskim statutima i koje su služile za pripomoć esnaflijama u izvanrednim slučajevima — posjedovale su skromna novčana sredstva, nedovoljna za bilo kakve veće intervencije. U drugoj polovini XIX st. novac se iz tih kasa počeo izdavati pod interes pripadnicima esnafa,¹² i to uglavnom uglednijim obrtnicima i trgovcima.¹³ Međutim, kako su esnafske kase obično posjedovale samo po nekoliko stotina groša, broj onih koji se njima mogao koristiti bio je malen. Zato su lihvari gotovo do kraja XIX st., pa i kasnije, u slučajevima potrebe bili većem broju makedonskih obrtnika i sitnih trgovaca jedini izvor za pozajmljivanje novca, a kod njih je najmanja kamatna stopa bila 24^{0/0}, dosežući ponekad i do 36 i 40^{0/0}. Koliko su, pak, kase crkveno-školskih općina u Makedoniji, kako egzarhijskih tako i patrijaršijskih, mogle u posljednim decenijama XIX st. da pozajmljuju novac pojedinim građanima, danas je još teško reći, jer njihova djelatnost nije dovoljno proučena. Zografski je samo usput konstatirao njihovo postojanje, ne dajući nikakve konkretnije podatke o njima.¹⁴

U Makedoniji se situacija na kreditnom tržištu od posljednjeg decenija XIX st. pa do kraja turske vladavine postepeno poboljšavala zbog otvaranja stranih i domaćih banaka, ali bez punog uvida u njihovo poslovanje teško je prosuditi koliko su one mogle i bile voljne zadovoljavati postojeće potrebe za kreditima pojedinih društvenih slojeva. Prema nekim podacima možemo zaključiti da su krediti većine tih banaka bili makedonskom sitnom građanstvu samo donekle pristupačni.

Od stranih bankarskih kuća, Solunska banka je prva otvorila svoje filijale i to u Bitolju 1893, a nešto kasnije u Skoplju i Drami, te svoj biro u Kumanovu. Prema jednom austrijskom izvještaju, po svoj prilici iz 1896, filijala Solunske banke u Bitolju, koja je vršila mnoge bankarske i kreditne usluge, »uspijevala je zadovoljiti veliki dio lokalnih traženja i potreba«.¹⁵ Ukoliko bi se to moglo reći i za ostala tri grada u kojima su postojale filijale i biro Solunske banke, onda je još uvijek ostajao veliki dio Makedonije

¹¹ Doklešić, n. dj., 146—148.

¹² Iz deftera abadžijskog esnafa u Kumanovu vidi se da su novci iz esnafske kase do 1870. upotrebljavani na zajedničke izdatke i da je od te godine novac davan na zajam. U statutu skopskog papudžijskog esnafa iz 1893. bili su predviđeni uslovi pod kojima je novac iz esnafske kase posuđivan članovima njihovog esnafa. L. Sokolov, Stopanstvoto na Kumanovo vo vtorata polovina na XIX v. so oddelen pogled vrz abadžijskiot zanaet i esnaf, Glasnik na Institutot za nacionalna istorija I:1, Skopje 1957, 137.

¹³ Zografski, n. dj., 104.

¹⁴ Isto, 124.

¹⁵ Isto, 113.

nepokriven. Nema sumnje da pod onim manjim dijelom »lokalnih traženja«, koja se nisu uspijevala podmiriti, treba u prvom redu tražiti makedonske obrtnike i sitne trgovce. I kredite filijala Otomanske banke u Makedoniji,¹⁶ koje su one počele davati tek nekoliko godina nakon početka svog rada tj. pred sam kraj turske vladavine u Makedoniji, makedonsko je sitno građanstvo rijetko imalo prilike da dobije.¹⁷ Slična je situacija svakako postojala i kod filijale Mitilinske banke u Skoplju, koja je osnovana 1904, ali je nakon dvije godine bila prisiljena da uz gubitke likvidira svoje poslovanje.¹⁸ Ako su se solunske filijale Atenske banke i Orijentalne banke iz Atene, kao i Rumunjska trgovačka i založna banka u Solunu, ponekad i odlučila na davanje kredita trgovcima ili obrtnicima u Makedoniji, prvenstvo su imali njihovi sunarodnjaci u Makedoniji, tj. Grci ili Cincari, i pristalice grčke propagande, tzv. »grkomani«. Što se, pak, tiče zapadnoevropskih banaka, više je nego sigurno da njihovi krediti nisu bili pristupačni makedonskom sitnom građanstvu. Vjerojatno je da su samo pojedina akcionarska trgovačka društva, koja su se bavila specijaliziranom djelatnošću u Makedoniji a koja su bila osnovana od zapadnoevropskog kapitala, davala kredite makedonskim proizvođačima, ali ni o tome, na žalost, nema konkretnih podataka.

Iako je već sama djelatnost spomenutih banaka utjecala na osjetno smanjenje lihvarskih kamata, lihvari su i nadalje, naročito u onim mjestima gdje nisu imali nikakve konkurencije, iskorištavali poteškoće makedonskih obrtnika i sitnih trgovaca za dobijanje kredita. Zato su domaće privatne bankarske kuće, koje se pojavljuju na prijelazu iz XIX u XX st., mogle, prema Zografskom, davati kredite s godišnjom kamatnom stopom koja je bila iznad prosječne i koja je dosizala i 20%.¹⁹ Oni, pak, domaći kreditni zavodi koji su osnovni pred kraj turske vladavine u Makedoniji, kao »Bratski trud« (1910) i »Ujedinjenje« (1911) u Skoplju, bili su nešto više pristupačniji makedonskom sitnom građanstvu, ali i oni su davali kratkoročne kredite i to s najkasnijim rokom vraćanja od tri mjeseca.²⁰

U odnosu na ostale strane bankarske kapitale, kapital susjednih balkanskih država bio je makedonskom sitnom građanstvu od 90-ih godina XIX st. najpristupačniji i najprivlačniji, budući da su njihovi krediti često bili beskamatni ili ispod prosječne kamatne stope. Budući da se taj kapital nalazio u službi nacionalističke propagande, najnegativnija strana njegovog prodiranja u Makedoniju bile su političke posljedice koje su proizlazile naročito iz toga što je on bio namijenjen samo određenom dijelu stanovništva. Grčki, bugarski i srpski kapitali stavljeni su isključivo na raspolaganje pristalicama njihove propagande, tj. »grkomanima«, »bugaromanima« i »srbomanima«.

¹⁶ U vezi provođenja reforma u evropskom dijelu Turske od februara 1903. dalje, ustanovljena je potkraj marta filijala Otomanske banke u Bitolju, a potkraj aprila i. g. agencija u Skoplju, Lj. Lape, Izveštai od 1903 godina na srpskite konsuli, mitropolitu i učilišni inspektori vo Makedonija, Skopje 1954, 182, 183, 197. Kasnijih godina otvorene su i filijale u Seru i Drami.

¹⁷ Zografski, n. dj., 109—110.

¹⁸ Gavrilović, n. dj., 18.

¹⁹ Zografski, n. dj., 118.

²⁰ Isto, 128.

Do sada nije još istraženo, zašto nisu postojale bugarske banke u Makedoniji i kojim je sve putevima u nju prodirao bugarski kapital. Također, nije izvršena analiza djelatnosti grčkog kapitala u Makedoniji, kao jednog od propagandnih sredstava grčke države. Jedino se na osnovu poznavanja osnovnog kapitala solunskih filijala Atenske i Orijentalne banke, može zaključiti da je grčki kapital bio mnogo veći od cjelokupnog srpskog kapitala u Makedoniji i da se djelatnost grčkog i srpskog bankarskog kapitala donekle prostorno nadopunjavala: dok je grčki kapital bio pretežno zainteresiran za južni dio zemlje, srpski je većinom bio plasiran u njezinom sjevernom dijelu.

Prvi pokušaj otvaranja srpskih banaka u Turskoj javlja se na samom kraju prošlog stoljeća i to u obliku samostalnih novčarskih zavoda. Srpska je vlada 1898. i 1899. poduzela korake na Porti kako bi dobila dozvolu za njihov rad. Uloga organizatora tih banaka bila je dodijeljena Beogradskoj zadruzi i njoj je u tu svrhu 1897. određena suma od 500.000 dinara. Od strane uprave Beogradske zadruge bio je predviđen za otvaranje srpskih banaka u Skoplju i Bitolju početni kapital od po 80.000 do 100.000 din. (3.340—4170 t. lira). Te su se banke po namjeni osnivača trebale baviti novčarskim kreditnim poslovanjem. Međutim, ta kombinacija srpske vlade nije mogla biti provedena u život, jer Porta nije bila voljna dati svoj pristanak.²¹

Kada je 1907. s mnogo većom energijom nastavila rad u tom pravcu, srpska vlada poučena dotadašnjim iskustvom ne ide više na osnivanje samostalnih novčarskih zavoda, već pokušava dobiti odobrenje da beogradske banke mogu otvoriti svoje filijale, između ostalih mjesta Turske, i u Skoplju, Velesu i Bitolju. Instrukcije u tom smislu dala je svom poslaniku u Carigradu Nenadoviću.²² Stjecajem okolnosti, te godine postoji višestruka potreba za otvaranje filijala srpskih banaka u Makedoniji i Solunu. Namjera rukovodilaca srpske propagande da prosvjetno-kulturnu djelatnost i komitske operacije kompletiraju i većom aktivnošću na ekonomskom polju podudarala se s tada nastalom potrebom usmjeravanja srbijanskog izvoza u pravcu moravsko-varždarske doline, s izlaskom na more u Solunu, što je bilo nametnuto carinskim ratom Austro-Ugarske (1906—11). Tome treba pridodati i tada postavljena traženja srbijanskog bankarskog kapitala od strane pojedinih srpskih komisio-narskih radnji iz Soluna, Skoplja i Stare Srbije, kao i »srbomanskih« trgovaca i obrtnika. Tako Giga Jakić, direktor srpskog komisio-narsko-špediterskog poduzeća u Solunu, piše 1907. Jovanu Jovanoviću-Pižonu, jednom od vidnijih rukovodilaca srpske nacionalističke propagande u Beogradu, da i u tom pravcu treba u Makedoniji raditi, »jer ekonomska pobjeda biće istovremeno i politička pobjeda«.²³

Prva balkanska banka, osnovana u Beogradu 1907. sa zadatkom da, osim u Srbiji, razvija svoje poslove i na cijelom Balkanskom poluotoku, i to kako na trgovačkom tako i na industrijskom planu, predviđala je u čl. 24 svojih pravila prvenstveno otvaranje svoje filijale u Skoplju. S tom su namjenom

²¹ Isto, 114—115.

²² Đorđević, n. dj., 468, 573.

²³ Državni arhiv SFRJ, Fond Jovana Jovanovića (u daljem tekstu DAJ, FJJ), K-J 29.

u julu iste godine u Skoplju boravila dva njezina eksperta.²⁴ Ubrzo zatim pristupilo se i upisu akcija u Skoplju, jer je već postojala suglasnost Porte da banka može otvoriti svoje filijalu. Tom prilikom, po naređenju Ministarstva inostranih dela Srbije, a na traženje bančine uprave, srpski konzul u Skoplju Ljuba Mihajlović ostao je samo pasivan promatrač. Smatralo se da je potrebno da srpski konzulat ostane po strani sve dok se položaj banke u Turskoj ne učvrsti.²⁵ Kako daljih vijesti o tom pokušaju nema, nije jasno da li je on već u samom početku doživio neuspjeh u upisivanju minimalnog broja akcija zbog smetnji od strane turskih vlasti²⁶ ili zbog suprotnosti između nacionalističkih propaganda u Makedoniji i slabe ekonomske moći prosrpski orijentiranog dijela građanstva u Skoplju i okolnim gradovima.

I Srpska banka iz Beograda namjeravala je 1907. proširiti svoje poslove u Makedoniji te je u aprilu iste godine zatražila dozvolu od turskih vlasti za otvaranje svojih filijala, koje »će davati Srbima jevtinije kredite i bolje otkupne cene«.²⁷ Da li je molba Srpske banke bila pozitivno riješena i da li je i ona pokušala otvoriti svoje filijale u Makedoniji, o tome u dokumentima nema traga.

Od srbijanskih banaka jedino je Beogradskoj zadrugi od 1907. do 1912. pošlo za rukom da proširi svoj djelokrug rada na Skoplje i njegovu okolinu. Njezini su se poslovi svodili gotovo isključivo na osiguranje života i nekretnina,²⁸ a kada je i davala zajmove, bile su to kratkoročne pozajmice. Skopski zastupnik zadruge Blagoje Vučetić bio je na početku 1909. optužen od strane srpskog konzulata u Skoplju da je počeo voditi zeleniške poslove s novcem zadruge i da od učitelja i svećenika naplaćuje velike kamate. Tako je i Vasaliju Trbiću prilikom izdavanja kratkoročnog kredita za njegove poslove zadržao 20% na ime provizije.²⁹

Kako u vrijeme oživljavanja privrede u Makedoniji nakon mladoturske revolucije (1908) Srbija nije u Turskoj imala ni jedan veći bankarski zavod, a da ne zaostane u radu na ekonomskom planu za Bugarskom i Grčkom, srpska vlada je 1911. prišla osnivanju jednog centralnog akcionarskog kreditnog zavoda u Skoplju. U realizaciji tog plana bila je angažirana Narodna banka iz Beograda.³⁰ Skoplje je tada bilo središte najprije legalne srpske političke organizacije, a zatim srpskih klubova s područja Makedonije i Stare Srbije, i ono je bilo jedini veći grad u Makedoniji u kojemu je srpska propaganda tada imala relativno znatniji uspjeh. Zato je glavni zadatak budućeg centralnog kreditnog zavoda bio da u tom gradu ujedini rad svih tada postojećih crkvenih fondova u Makedoniji i Staroj Srbiji. Za rukovodioca zavoda bio je predviđen trgovac A. Borisavljević iz Nove Varoše, koji je prije toga bio direktor generalnog zastupstva srpske Izvozne banke u Solunu. Realizaciju tog plana, u čijim se pripremama bilo već daleko podmaklo,

²⁴ DA, PPO 1907, F 11, R 1006, 3484.

²⁵ DA, PPO 1907, F 11, R 1006, 3799.

²⁶ Zografski, n. dj., 115.

²⁷ Đorđević, n. dj., 573.

²⁸ DA, PPO 1907, F 13, R 1536, 6549.

²⁹ DA, PPO 1909, F 8, R 206, 251.

³⁰ Zografski, n. dj., 116.

odgodile su pripreme za prvi balkanski rat,³¹ a bila je u Skoplju čak izabrana i jedna delegacija Srba i »srbomana« koja je imala zadatak da ode u Carigrad i traži od Porte odobrenje za osnivanje tog srpskog novčarskog zavoda.³²

Ne smijemo ispustiti iz vida još jedan način kojim je srpski bankarski kapital, prodirući u Makedoniju, bio u službi nacionalističke propagande. To je bilo kreditiranje pojedinih trgovaca i proizvođača u Makedoniji neposredno od strane Ministarstva inostranih dela Srbije, u rukama kojega su se nalazile sve niti srpske propagandne djelatnosti u Makedoniji. Veliki je dio obrtničkih, trgovačkih i komisionarsko-špediterskih radnja u Skoplju, kojima su vlasnici bili ili Srbi doseljenici iz Stare Srbije i kraljevine Srbije ili domaći »srbomani«, bio osnovan ili podržavan kreditom srpskog konzulata. Doseljavanje Srba bilo je podržavano u duhu odluka Političko-prosvetnog odeljenja Ministarstva inostranih dela Srbije o kolonizaciji srpskih trgovaca i obrtnika u Skoplju donijetih 1890. na zauzimanje tadašnjeg srpskog konzula u Skoplju Vladimira Karića. Tim su doseljenicima, a uz njih i onim domaćim ljudima koji su se deklarirali Srbima, srpski konzuli davali beskamratne kredite iz pozicije »za dostojno zastupanje države«. Miroslav Kurtović, konzul u Skoplju na prijelazu iz XIX u XX st., bio je naročito aktivan u tome. Na njegovo je zalaganje Ministarstvo inostranih dela Srbije dalo 1897. braći Zafirović izvjesnu sumu na račun kupovanja na kredit mehaničkih razboja tipa »Srbija« i drugog pribora kod Tkačke kompanije u Beogradu, kojih vrijednost je iznosila oko 4.000 din (166 t. lira).³³ Na osnovu ugovora zaključenog između srpskog konzulata u Skoplju i krojača Mihajla Mančića 20. II 1899, isti je dobio beskamratni zajam od 3.000 din (125 t. lira).³⁴ Bivšem kafedžiji R. Kičiću pozajmljeno je 1901. radi otvaranja pekare 100 din. (4 t. lira), a stolaru A. Gazivaloviću na početku 1902. pozajmljen 131 din. (5,5 t. lira).³⁵ Iste godine bilo je i »štrikeru« Ljubomiru Lazareviću posuđeno 100 din. (4 t. lira).³⁶ a 1903. berberinu Ničiforu Mičiću suma od 334 din. (14 t. lira).³⁷ Radi ponovnog otvaranja hotela »Turati«, njegovom je novom vlasniku bilo 1907. pozajmljeno 5.000 din (208 t. lira).³⁸

Uspjesi srpske komitske akcije u sjevernom dijelu Makedonije 1906—07. naveli su rukovodioce srpskog komitskog odbora u Bitolju da se kreditom Ministarstva inostranih dela otvori u Prilepu sitničarska trgovina za seljake, koja je trebala poslužiti kao punkt za vezu. Zbog nedostatka sredstava, ova namjera nije tada ostvarena.³⁹ Međutim, kada je nakon uvođenja ustavnosti (1908) u Makedoniji nastala »manje više slobodna utakmica između raznih narodnosti«, kako je tu situaciju ocijenio bitoljski srpski konzul Ljuba Mihajlović,⁴⁰ Ministarstvo inostranih dela stavilo je 1910. bitoljskom konzulatu na raspolaganje sumu od 20.000 din. (833 t. lira) u svrhu proširenja privredne

³¹ Čemerikić, n. dj., 700.

³² Gavrilović, n. dj., 17.

³³ DA, PPO 1903, F 3, Z 8, 1215.

³⁴ DA, PPO 1905, F 6, R 459, 4267.

³⁵ DA, PPO 1905, F 9, R 1085, 827 i 836.

³⁶ DA, PPO 1905, F 9, R 1076, 800.

³⁷ DA, PPO 1903, F 4, M 14, 337.

³⁸ DA, PPO 1908, F 25, R 1550, 6176.

³⁹ DA, PPO 1909, F 21, R 1222, 1877.

⁴⁰ DA, PPO 1909, F 21, R 1222, 4492.

djelatnosti i na Prilep. Od tog novca dato je braći Pandezijevićima na beska-
matni zajam za otvaranje bakalsko-sitničarske radnje 10.000 din. (416 t. lira),
dvojici sitnih obrtnika po 1.000 din. (41,6 t. lira) za otvaranje radionice, dok
je ostatak dodijeljen Tašku Naumovu kao kredit za otvaranje knjižare.⁴¹

Nastojanja Srbije da, po primjeru Bugarske i Grčke, i preko svoje eko-
nomske aktivnosti privuče i pod svoj utjecaj potčini što više makedonskog sta-
novništva, iskoristili su neki Makedonci. Takav je slučaj bio s Tušom Samar-
džievim, koji je u vrijeme pojačane privredne djelatnosti nakon donošenja
ustava u Turskoj osnovao u Vodenu Trgovačku zadrugu za izvoz crvene pa-
prike i drugih poljoprivrednih proizvoda.⁴² U svojoj molbi upućenoj Mini-
starstvu inostranih dela Srbije, koju je potpisao kao Samardžić, on navodi da
je zajedno s još trojicom trgovaca osnovao »Srpsku trgovačku zadrugu« za
trgovinu crvenom paprikom i moli da se preporuči trgovcima u Srbiji da ubu-
duće više ne nabavljaju robu »od vodenskih komisionara Grka i Bugara« već
od njegove firme.⁴³ Istovremeno, Samardžiev je stupio u vezu i s Vasom Ko-
stićem, činovnikom Beogradske zadruge, koji mu je lake ruke obećao kredit
od 10.000 dinara (416 t. lira). Međutim, kada kompanjoni Samardžieva nisu
obećani kredit dobili i kad su otkrili da on, koji je bio najvještiji od njih, uz
zadružne poslove obavlja i svoje, razvrgli su zadrugu. Srpski konzul u Solu-
nu, Živojin Balugdžić, smatrao je potrebnim da zbog toga lično otpuče u
Voden, gdje je na licu mjesta utvrdio da zadruga nije ni posjedovala svoj
vlastiti kapital, da je poslovala na veoma primitivan način i da je nadu u
uspjeh svog poslovanja temeljila u očekivanju srpskog kredita, a kada ga nisu
dobili, »onda se svaki okrenuo na svoju stranu«. Trojicu kompanjona, koji su
se smatrali oštećeni poslovanjem Samardžieva, konzul je podmirio s 180 groša
»samo da ne dođe do suda«, do kojega je kasnije ipak došlo.⁴⁴

Nasušna potreba makedonskog sitnog građanstva za osnivanjem vlastitih
kreditnih zavoda počela se realizirati uglavnom tek u prvom deceniju XX st.,
ali o tim začetnim formama mjesnih kreditnih institucija znamo još uvijek
malo. Gavrilović spominje samo nekoliko takvih društava u Skoplju, a Zo-
grafski ih navodi uz neke nadopune.

Nedostatak gotovog novca, koji se osjećao kod većine društvenih slojeva
u Makedoniji, makedonski obrtnici i sitni trgovci nastojali su nadoknaditi
koncentracijom svojih oskudnih novčanih sredstava, bilo unutar pojedinih es-
nafa, bilo međuesnafskim udruživanjem. Modernizirane esnafske kase, u koje
osim taksa i globa esnaflije počinju unositi i određene uloge, nisu mogle aku-
mulirati veća novčana sredstva, jer je u pojedinim gradovima bilo raznovrs-
nih esnafa do tridesetak na broju, pa čak i više. Tek tada je Portinom odlu-
kom 1905. dozvoljeno udruživanje esnafa,⁴⁵ stvorena je mogućnost da se unu-
tar širih esnafskih organizacija osnuju nešto veće kreditne ustanove. Međutim,
koncentracija lokalnog kapitala bila je parcijalna zbog tadašnje nacionalne
nehomogenosti Makedonaca. Pripadnost bugarskoj, grčkoj ili srpskoj nacio-

⁴¹ DA, PPO 1910, F 5, R 120.II, 2239.

⁴² Zografski, n. dj., 127.

⁴³ DA, PPO 1908, F 26, R 1580, 6370.

⁴⁴ DAJ, FJJ, K-B 5321.

⁴⁵ Gavrilović, n. dj., 15.

nalističkoj propagandi ili nekoj nacionalnoj manjini, dolazila je do izražaja i prilikom osnivanja ovih kreditnih ustanova.⁴⁶

Sve su te mjesne kreditne ustanove nastale u znaku nastojanja makedonskog građanstva, bez obzira kojoj su nacionalističkoj propagandi pripadali, da se finansijski emancipira, da se izvuče iz teškog ekonomskog položaja i sačuva od lihvara, pa makar i uz trenutačnu pomoć kapitala iz susjednih balkanskih država. One su, i pored mnogih slabih strana materijalne i organizacione prirode, odigrale uglavnom pozitivnu ulogu u makedonskoj ekonomici. Zahvaljujući njihovoj djelatnosti, lihvari su bili, bar u Skoplju, po ocjeni Gavrilovića, potpuno onemogućeni.⁴⁷

Oni makedonski obrtnici i srednji i sitni trgovci, koji su bili pristaše bugarske Egzarhije, osnivaju najprije po strukovnim granama društva za uzajamnu pomoć, koja su se kasnije bavila i kreditiranjem. Iako još nema direktnih dokaza, vrlo je vjerovatno da se većina tih društava koristila kreditima bugarske Narodne banke u Sofiji, o čijoj aktivnosti u Makedoniji ima spomena u izvještajima srpskih diplomatskih i konzularnih predstavnika u Bugarskoj i Turskoj.⁴⁸ Nesumnjivo su se i bugarska vlada i Egzarhija služile i tim sredstvom da bi što veći dio Makedonaca čim više podvrgli svom utjecaju.

Od »egzarhijskih« kreditnih društava najbolje su poznata ona iz Skoplja. Skopski trgovci i obrtnici koji su imali zajedničkih interes u proizvodnji i prodaji pamučne robe osnovali su 90-ih godina XIX st. društvo »Ljubav«, koje je imalo funkciju kase za uzajamnu pomoć. Osnovni ulog svakog člana bio je 15 t. lira. Nabavljači i prodavači alkoholnih pića osnovali su 1905. društvo »Grozd« s osnovnim kapitalom od 5.000 t. lira, koji je za godinu dana bio uplaćen putem tjednih obroka od jedne bijele medžedije. To je društvo kreditiralo svoje članove uz godišnju kamatu od 9—12%, a potkraj turske vladavine počelo je davati i hipotekarne zajmove seljacima iz skopske okoline. Kaftandžijski obrtnici osnovali su 1906. ili 1907. društvo »Ljubav«, koje je posjedovalo početni kapital od 2.500 t. lire, a osim toga su sakupljali i obavezne tjedne štedne uloge. Zadatak tog društva bilo je kreditiranje isključivo članova vlastitog ceha. Sitni trgovci (bakali), koji su bili najbrojniji esnaf u Skoplju, osnivaju također 1907. društvo »Terazije« s kapitalom od 5.000 t. lira, koji je uplaćen za godinu dana putem mjesečnih uplata njegovih članova.⁴⁹ Pored navedenih »egzarhijskih« kreditnih društava, u Skoplju je bilo još nekoliko manjih s mnogo skromnijim sredstvima.⁵⁰

U Skoplju su u to vrijeme i kruševski Cincari osnovali svoje bankarsko i trgovačko udruženje »Trapeza ton Kruseviton«,⁵¹ a pripadnici turske nacionalnosti pokušali su osnovati kreditnu ustanovu »Islam Širket«, ali je njena djelatnost bila kratkog vijeka.⁵²

Na prijelazu iz XIX u XX st. postoje i kod pristaša srpske propagande u Makedoniji uvjeti za osnivanje kreditnih institucija. Kako njima nisu bile

⁴⁶ Obrazlažući tu pojavu Zografski se zadovoljio samo time što je konstatirao njezino postojanje; u konkretnim slučajevima on nije objasnio kojem je djelu makedonskog građanstva pripadala pojedina kreditna institucija (n. dj., 124—131).

⁴⁷ Gavrilović, n. dj., 17.

⁴⁸ DA, PO 1908, 1465.

⁴⁹ Zografski, n. dj., 124—126.

⁵⁰ Gavrilović, n. dj., 16.

⁵¹ Čemerikić, n. dj., 698.

⁵² Zografski, n. dj., 129.

pristupačne esnafske kase i kreditna društva, koja su uglavnom bila u rukama egzarhista, oni nastoje da školske i crkvene fondove pretvore u kreditne ustanove.

Jedan dio školskih fondova, koji su osnovani uz srpske škole u svrhu potpomaganja »srpskih« siromašnih učenika i porodica, postaju tada neka vrsta kreditnih zadruga za uzajamno pomaganje svojih članova, a bilo je i školskih fondova koji su od početka radili kao kreditna društva. Glavni organizatori školskih fondova i jednog i drugog tipa bili su mjesni učitelji, koji su njihovu materijalnu bazu stvarali uglavnom putem sakupljanja dobrovoljnih priloga.

Listajući »Carigradski glasnik«, organ srpske propagande u Turskoj, pada u oči da je tema školskih fondova i kreditnih institucija bila za čitavo vrijeme izlaženja toga lista (1895—1909) najaktuelnija upravo 1904. Tom su problemu posvećeni tada mnogi uvodnici u kojima se pored velike agitacije u korist otvaranja novih školskih fondova javlja i zahtjev da se osnivaju štedionice i crkvene zaklade s privrednom svrhom. Budući da su »Carigradski glasnik« uređivali službenici srpskog poslanstva u Carigradu, koji su mu ne samo udarali ton nego su obično pisali i uvodnike, moramo cijelom tom materijalu obratiti naročitu pažnju.

U jednom uvodniku, uz preporuku da se uz svaku srpsku školu u Makedoniji, gdje su za to postojali uvjeti, otvori i školski fond, tražilo se da se izradi jedinstveni pravilnik za sve školske fondove, da njima rukovode jedino prosvjetni radnici, dok bi građani samo kontrolirali njihov rad, da se o radu fondova vodi nadzor iz vilajetskih središta i da među fondovima dođe do tješnje povezanosti »tako da oni budu delovi jedne i iste zajednice, delovi jedne celine«. ⁵³

Simptomatično je da se više dopisa iz Makedonije 1904. zalagalo za jedan, tada već godinu dana star, prijedlog o osnivanju štedionica, koji je smatrao da je štednja korisna institucija kako za trgovce i obrtnike tako i za seljake. Predlagalo se da bi u tom poduhvatu trebalo da prednjače Skoplje, Bitolj i Solun, kao centri srpske prosvjetne aktivnosti u Makedoniji. Bilo je zamišljeno da se štedionice organiziraju na osnovu malih uloga, kako bi i svaki seljak mogao u njima sudjelovati i tako se zaštititi od prerane prodaje plodova i tome slično. ⁵⁴

Ideja štednje razrađena je i u prijedlogu o osnivanju crkvenih zaklada s kreditnom namjenom. Da se ta zamisao može izvesti, pošlo se od ove pretpostavke: Ako, na primjer, jedan prosječni stolar, čiji kapital iznosi svega 15—20 t. lira, unese u zakladu tjedno po 9 groša, on će bez većih žrtava u toku jedne godine uštedjeti 4 t. lire. Predviđalo se da organiziranje zaklade preuzmu svećenici, učitelji i ugledniji građani i da se one osnuju na bazi udjela s najmanjom tjednom uplatom ili najmanjom udjelnom jedinicom u vrijednosti od 3 groša. Svakih šest mjeseci bila bi članovima isplaćivana kamata. Zaklada bi morala priteći u pomoć kreditima svagdje gdje bi se za to ukazala potreba; kamata ne bi smjela prelaziti 12⁰/₀, a povratak pozajmice bio bi u ratama. ⁵⁵

⁵³ Carigradski glasnik (u daljem tekstu C. g.) X/19, 7. V 1904, 1.

⁵⁴ C. g. IX/10, 7. III 1903, 1.

⁵⁵ C. g. X/39, 24. IX 1904, 1; X/40, 1. X 1904, 1; X/41, 8. X 1904, 1.

Ubrzo je došlo i do primjene jednog dijela gornjih ideja u praksi. Osnivanju mjesnih štedionica nije se pristupilo, jer je za njih bilo potrebno odobrenje turskih vlasti i jer one, kao samostalne institucije, ne bi bile pod neposrednom kontrolom srpskih konzulata preko njihovih prosvjetnih i crkvenih ljudi. Mnogo su više odgovarali srpskoj propagandi školski i crkveni fondovi kao firme za kreditne zavode; oni su turskim vlastima prijavljivani kao prosvjetne i crkvene institucije i njima su rukovali srpski učitelji i svećenici s platnog spiska srpskih konzulata. Zato se 1904. na području skopske eparhije, na čijem se čelu tada već nalazio srpski mitropolit, prišlo osnivanju crkvenih fondova, dok se u solunskom i bitoljskom vilajetu, zbog grčkih mitropolita, i dalje ostalo na fondovima pri srpskim školama, ali je te godine izvršena koncentracija kapitala iz postojećih školskih fondova u Vodenu i Đevđeliji u Fond crkve sv. Save u Solunu.

Pređimo sada na razmatranje tih kreditnih fondova pri srpskim školama i crkvama u Makedoniji i to od njihovog postanka za svaki vilajet posebno. Njihova organizacija počela je najranije na području kosovskog vilajeta, odnosno u skopskom sandžaku i tetovskoj kazi prizrenskog sandžaka. Na inicijativu poduzetnog srpskog mitropolita Firmilijana osnovana su na početku 1899. tri društva i to »Sloga« u Tetovu, »Napredak« u Skoplju i »Nada« u Kratovu.⁵⁶ Članovi utemeljitelji društva uplatili su jednom za svagda 2 t. lire, a članovi podupiratelji uplaćivali su pri upisu po pola medžedije, a zatim po jedan groš mjesečno. Tetovska »Sloga« bila je u štampi deklarirana kao društvo za »moralno i umno usavršavanje i potpomaganje tamošnjih srpskih škola« i za omogućavanje školovanja siromašne djece,⁵⁷ što nikako ne znači da ona nije imala i kreditni zadatak, a isticanje njezine dobrotvorne uloge bilo je potrebno zbog turskih zakonskih propisa.

Dalja sudbina tih društava nije nam poznata. Nekoliko godina kasnije, u jednom dopisu iz Skoplja postavljeno je pitanje o sudbini sume od oko 43.000 groša (400 t. lira) i čovjeka koji je taj novac sakupljao i pokrenuo osnivanje novčarskog zavoda u Skoplju.⁵⁸

Na početku 1904. nekoliko »srpskih ljudi« u Kumanovu dogovorilo se da otvore kreditnu ustanovu pod imenom »Fond crkve sv. Trojice«. Kako je pri tom donekle poslužio za uzor »Fond crkve sv. Đorđa« u Prizrenu, koji je postojao od 1901, osnivači su zamolili srpski konzulat u Skoplju da se bivši učitelj u Prizrenu, M. Bojić, koji je bio vičan dvostrukom knjigovodstvu i s uspjehom je vodio prizrenski zavod, stavi na raspolaganje upravi fonda u Kumanovu. Njihovoj se molbi izašlo u susret, i M. Bojić je u junu 1904. preuzeo dužnost sekretara fonda.⁵⁹ Nakon njegovog odlaska s te dužnosti, na ponovnu molbu uprave, fondu je bio u februaru 1906. dodijeljen za vođenje njegovih poslovnih knjiga D. Sinadinović, dotadašnji pomoćnik u jednoj trgovini u Beogradu, koji je, čini se, završio beogradsku trgovačku školu.⁶⁰

⁵⁶ C. g. V/24, 10. VI 1899, 2.

⁵⁷ C. g. V/6, 4. II 1899, 6.

⁵⁸ C. g. X/11, 12. III 1904, 1.

⁵⁹ DA, PPO 1905, F 9, R 920, 2009.

⁶⁰ DA, PPO 1906, F 3, R 93, 170.

U pregledu rada srpske Narodne banke do balkanskih ratova ističe se da je ona pomagala privredni život u Staroj Srbiji i Makedoniji odobravanjem beskamatnih kredita ili kredita s vrlo niskim kamatama, a kao punkt preko kojeg je njezin kapital ulazio u Makedoniju naznačen je i »Fond crkve sv. Trojice« u Kumanovu, koji je kod nje uživao kredite po tekućem računu od po 30.000 din. (1250 t. lira) do 50.000 din. (2080 t. lira).⁶¹

Pod pokroviteljstvom srpske mitropolije osnovan je 10. IX 1906. u Skoplju »Fond crkve sv. Spasa«. Članom je mogao biti svaki skopski »Srbin«. Broj akcija u prvom kolu određen je sa 600 komada, od po 3 t. lire svaka, a rok za uplatu bio je 124 tjedana. Nakon otkupa svih akcija kapital je trebao da iznosi 1.800 t. lira. U pravilima je predviđeno da zajam mogu dobiti prvenstveno obrtnici i trgovci, a zatim službenici, kao i zemljoradnici iz okolnih sela. Osnovni cilj udruživanja je bilo kreditiranje članova uz kamatnu stopu od 10%, dok je za nečlanove bila predviđena kamata od 12%. Kako je namjera osnivača bila da obavljaju i novčarski promet, oni su ponudili Narodnoj banci u Beogradu da za nju vrše bankarske usluge koje su dotada obavljale strane banke. Kao garanciju svi su članovi upravnog odbora nudili solidarno jamstvo svojom imovinom. Kako su tada postojali zategnuti odnosi između srpske mitropolije i konzulata u Skoplju, konzul Lj. Mihajlović u svom aktu od 6. I 1907. nije podupro dopis uprave fonda za suradnju s Narodnom bankom, obrazlažući to time da odbor neće moći uspješno raditi, jer u njega nisu ušli ugledni ljudi. Zapravo, u upravnom odboru fonda nalazili su se oni koji su tada bili u otvorenom sukobu s konzulatom, te zato konzulat nije ni bio obaviješten o sazivu zbora »srpskih ljudi u Skoplju« na kojem je bio fond osnovan. Ministarstvo inostranih dela Srbije suglasilo se s mišljenjem konzula Mihajlovića i donijelo odluku da pothvat ne može potpomoći »sve dok ne bude organizovan tako da daje veće garancije za uspješno funkcionisanje«. ⁶² Nakon normalizacije odnosa između srpske mitropolije i konzulata fond je dobio tu podršku. Prema mišljenju Gavrilovića, njegov je kapital iznosio 1908. u svemu 81.000 groša (700 t. lira) i velikim dijelom bio je u prometu. Poslije ulaska srpske vojske u Makedoniju (1912) nisu utjerani dugovi vjerovnika tog crkvenog fonda, a, izgleda, ni kumanovskog, jer njegov zadatak »nije bio trgovački, nego više nacionalni«, pa se »nije vodilo računa o materijalnoj sigurnosti dužnika, već samo o njegovom nacionalnom obeležju«. ⁶³

Skoro pred sam kraj turske vladavine u Makedoniji započela je 1. VI 1911. s radom Tetovska zadruga. Kod turskih vlasti ona je već registrirana kao »komanditno i akcionarsko društvo«, jer su nakon uspostavljanja ustavnog režima u Turskoj (1908) kršćanski podanici i izvan okvira crkveno-školske autonomije mogli organizirati svoje kreditne zavode. Završni račun Tetovske zadruge za 1911. ⁶⁴ pokazao je da je njezino polugodišnje poslovanje iznosilo 700.355 groša (6.485 t. lira), a čisti dobitak samo 3.131 groš (29. t. lira). Iz istog se završnog računa može zaključiti, da je zadruga najvećim dijelom

⁶¹ Zografski, n. dj., 127.

⁶² DA, PPO 1907, F 3, R 48, 61.

⁶³ Gavrilović, n. dj., 15.

⁶⁴ Završni račun donio je, u prijepisu s dosta pogrešaka, Zografski, n. dj., 130.

radila tuđim novcem, koji je najvjerojatnije bila dobila kao beskametni zajam od Narodne banke Srbije, da su ukupni uložnici članova bili maleni i da krajnji cilj novčarskog poslovanja zadruge nije bio postizanje dobiti već ekonomsko potpomaganje onih tetovskih trgovaca i obrtnika koji su bili pristalice srpske nacionalističke propagande. Na kraju treba još istaći da je Tetovska zadruga uspjela dobro razviti svoje poslove i pored toga to je do prvog balkanskog rata u svemu poslovala samo nešto više od godinu dana.

U bitoljskom vilajetu, koliko je poznato, postojala su samo dva školska fonda kreditnog tipa. Jedan je bio u samom Bitolju pri srpskoj gimnaziji. Iz njega su mogli uzimati novac na posudbu »srpski« obrtnici i sitni trgovci iz Bitolja i okolnih mjesta.⁶⁵ Drugi je postojao u Prilepu 1908. ili 1909, ali on nije bio dugog života. Interesantni su podaci koje je iznio David Dimitrijević na kongresu Organizacije otomanskih Srba u Skoplju februara 1909. Kako se iz zapisnika vidi, on je tvrdio da su fond, koji su prosvjetni radnici osnovali, »upropastili kapitalisti u Prilepu zbog malog interesa pod koji je taj fond davao novac [...]. Oni zato nisu imali računa, te su svim silama radili da se fond upropasti«.⁶⁶

U solunskom vilajetu postojali su školski fondovi kreditnog tipa u Dojranu, Đevđeliji i Jenidže Vardaru.

Namjesto propalog školskog fonda za potpomaganje siromašnih đaka, u Dojranu je 15. XII 1902. uspostavljen fond s kreditnom namjenom. Tog su dana prosrpski orijentirani građani izabrali upravu fonda,⁶⁷ koji je nazvan »Školski fond Dositeja Obradovića u Dojranu 1902«. Kako je njegovo poslovanje bilo neuredno, ono se poslije nekog vremena završilo velikim gubitkom, a preostali novac je bio prenesen u Solun. Novopostavljeni upravitelj osnovnih škola u Dojranu sazvaio je 1905. skupštinu, na kojoj je zaključeno da je »fond svojina srpske narodne škole u Dojranu«; da se svake godine na dan sv. Save bira uprava fonda od 6 lica na čelu s upraviteljem škole, koji je bio i blagajnik fonda i koji je bio dužan svakog mjeseca odbornicima podnositi izvještaj; da se novac može davati na zajam samo »Srbinu« koji ima dva sigurna jamca »Srbina« i da se na zajam ne može davati manje od 45 ni više od 270 groša, i to za vrijeme od najmanje jednog mjeseca a najviše od tri mjeseca s kamatom od jednog groša za jedan napoleon za mjesec dana. Saldo tog fonda iznosio je potkraj 1906. u svemu 6.345 groša (59,7 t. lira); od toga se 4.000 groša nalazilo na čuvanje uz 6% kamate u Fondu sv. Save u Solunu.⁶⁸

U Đevđeliji je školski fond osnovan 1903, a njime je ravnao upravitelj škole. Kolo srpskih sestara iz Beograda darovalo je tom fondu na početku 1904. svotu od 540 groša,⁶⁹ te je u drugoj polovini te godine fond posjedovao kapital od 2.363,30 groša.⁷⁰ Kako se u međuvremenu porodila svađa između upravitelja škole i građana oko toga tko će upravljati fondom, upravitelj je po odobrenju solunskog konzulata deponirao na kraju 1904 novac u Fond

⁶⁵ Čemerikić, n. dj., 898.

⁶⁶ DA, PPO 1909, F 26, R 1641, bb.

⁶⁷ C. g. IX/14, 4. IV 1903, 3.

⁶⁸ DA, PPO 1907, F 7, R 500, 5929.

⁶⁹ C. g. X/20, 14. V 1904, 3.

⁷⁰ C. g. X.44, 29. X 1904, 3.

sv. Save u Solunu na priplod. Iz Soluna je novac ponovo vraćen u Đevđeliju 1905, nakon što je izabrana uprava fonda na isti način i sa sličnim zaključcima kao i u Dojranu. U fond su tada počeli ulagati svoje uštedevine i srpski učitelji. Pozajmice iz kase fonda nisu smjele biti veće od 300 groša, a kamata je bila određena s 12⁰/₀. Iz glavnice fonda davana je i pomoć siromašnim dacima i porodicama o božićnim praznicima. Kapital fonda potkraj 1906. iznosio je 2.641,35 groša (24,4 t. lire).⁷¹

Školski fond u Jenidže Vardaru osnovan je na početku 1904.⁷² On je bio turskim vlastima prijavljen pod imenom »Društvo za pomaganje siromašnih đaka«, ali mu je pravi cilj bio da se prikupljenim novcem čine pozajmice srpskim pristašama uz kamatu od 6⁰/₀, »kako bi se čim više učvrstila srpska delatnost« u Dojranu. Na kraju 1905. fond je imao 37 redovnih članova, koji su uložili 1043 groša (9,7 t. lira), uplaćujući po 1 groš mjesečno. Uplašeni pronijetim glasovima da je cilj društva »revolucionaran«, članovi ubrzo povlače svoje uloge, i fond prestaje postojati.⁷³

Pitanje upravljanja školskim fondovima i upotrebe njihovih sredstava bilo je uzrok razdorima i intrigama među mještanima. Pokušaj saniranja situacije u Dojranu i Đevđeliji 1904. putem prebacivanja njihovog novca u fond sv. Save u Solunu nije dao željene rezultate. Na pritisak građana, novac je morao 1905. biti vraćen u Dojran i Đevđeliju, ali već iduće godine ponovo dolazi do sličnih trzavica. Nadzornik srpskih škola u solunskom rajonu ističe u svom izvještaju od 15. VII 1906. da je opća ocjena tih fondova negativna i predlaže da se »prouči to pitanje o školskim fondovima koji kao proizvod samoga života izgleda da mogu da posluže kao propagandno sredstvo« i da se razmotri mogućnost ponovne koncentracije njihovih kapitala u Fondu sv. Save u Solunu.⁷⁴

I poslije nekoliko godina postojanja školskih fondova kreditnog tipa, opći je utisak još 1908. bio da se većina od njih »obrazuje o sv. Savi, a nestaje o uskršu« i da je najslabija strana fondova siromaštvo njihovih kapitala koji se obično sastoje samo od 5—6.000 groša (46—55 t. lira), od koje svote nije moglo ni biti neke znatnije koristi. Velike poteškoće u radu mnogih fondova je pričinjavalo i to što oni nikako nisu dobivali pisane pravilnike. Zato se događalo da je posuđeni novac propao, jer nije bio dovoljno osiguran.⁷⁵ Međutim, od 1909. problem školskih fondova u solunskom vilajetu nije više bio aktuelan, jer na osnovu izvršene revizije od strane Ministarstava inostranih dela Srbije, srpska propaganda u Makedoniji prestaje te godine djelovati u njezinom južnom dijelu.

Promatrani u cjelini, školski su se fondovi kao kreditne ustanove pokazali manje prikladni nego crkveni fondovi, što je proizlazilo iz njihove organizacione osnove. Dok su se školski fondovi uglavnom osnivali putem dobrotvornih priloga danih u dobrotvorne svrhe, dotle su crkveni fondovi bili osnivani po akcionarskom, dioničarskom, principu, te je zato kod njih i postojala veća zainteresiranost ulagača i veća mogućnost za kontrolu rada

⁷¹ DA, PPO 1907, F 7, R 500, 5929.

⁷² C. g. X/15, 9. IV 1904, 3.

⁷³ DA, PPO 1907, F 7, R 500, 5929.

⁷⁴ DA, PPO 1907, F 7, R 500, 5155.

⁷⁵ C. g. XIV.17, 25. IV 1908, 1.

njihovih upravnih odbora. Zahvaljujući znatnim pozajmicama od strane Narodne banke Srbije, novčana sredstva crkvenih fondova bila su mnogo veća od sredstava školskih fondova i oni su svojim kreditima uspjeli izbaviti mnoge trgovce i obrtnike od bankrotstva.⁷⁶ Međutim, iako kapitali crkvenih fondova nisu mnogo zaostajali za kapitalima kreditnih društava koja su pripadala egzarhistima, oni su ipak u odnosu na postojeće potrebe bili skromni. To je i potaklo poznatog srpskog trgovca u Solunu, Gigu Jakića, da u svom, već spomenutom, pismu Jovanu Jovanoviću-Pižonu predloži osnivanje jednog centralnog novčarskog zavoda u Skoplju s filijalom u Solunu, kojem bi bili podređeni postojeći fondovi u Kumanovu, Prizrenu, Plevljima i drugim mjestima.⁷⁷ U tom su pravcu 1911. poduzeti, već prije spomenuti, ozbiljni koraci, kojih je realizaciju prekinuo prvi balkanski rat.

III

Nasuprot makedonskom sitnom građanstvu, tanki sloj *krupnog građanstva* u Makedoniji, tj. bogati domaći židovski, grčki i vlaški trgovci i lihvari, a među njima i mali broj Makedonaca, uspjeli su se prilagoditi novoj ekonomskoj situaciji nastaloj nakon 70-ih godina XIX stoljeća. Neki su od njih, štaviše, iskoristili prodor stranog financijskog kapitala u Makedoniju te kreditima ili direktnom suradnjom inozemnih kapitalista poduzimanju vlastite pothvate na području bankarstva, trgovine i industrije.

Kako se akumulacija domaćeg kapitala u Makedoniji stvarala pretežno lihvaranjem i trgovinom, iz tih su krugova i ponikli prvi bankari. O lihvarstvu u Makedoniji, kojim su se unosnim poslom već od XVII st. osim sarafa (koji su se pored mijenjanja novca, obično bavili i posuđivanjem), zanimali i drugi pojedinci iz imućnih društvenih slojeva, znamo veoma malo. Ova zanimljiva društveno-ekonomska pojava u Makedoniji, koja je bila svojevrсна primitivna kreditna institucija, nije još u nauci obrađena kao ni njezino pretvaranje u organizirani bankarski kapital. Poznato nam je da je jedan mali broj bogatih trgovačko-lihvarskih kuća u Makedoniji raspola-gao na prijelazu iz XIX u XX st. mogućnošću da obavlja bankarske poslove, poput braće Kondova u Prilepu i A. Jurukova, za koje Zografski kaže da »su se upuštali u krupnije bankarske operacije i da su funkcionisali kao privatne bankarske kuće.⁷⁸ Vjerojatno će dalja istraživanja utvrditi postojanje i drugih privatnih banaka u drugim gradovima Makedonije, u prvom redu vlasništva židovskog, grčkog i vlaškog dijela građanstva u Makedoniji. Također, predstoji da se objasni u kojoj je mjeri poslovanje tih privatnih domaćih bankarskih kuća, koje sigurno nisu ni bile kao banke ni registrirane kod turskih vlasti, bilo i dalje na lihvarskoj, a u kojoj na modernoj bankarskoj osnovi.

Na početku XX st. u Makedoniji se pojavljuje i udruživanje financijskog kapitala bogatijih trgovaca u svrhu olakšanja svojih trgovačkih operacija. Ta se koncentracija obavlja u skromnim lokalnim razmjerima u formi akcio-

⁷⁶ DA, PPO 1907, F 13, R 1524, 5637.

⁷⁷ DAJ, FJJ, K-J 29.

⁷⁸ Zografski, n. dj., 117.

narskih kreditnih društava. Takvo su društvo osnovali tada bogati Cincari u Kruševu. U Skoplju je udruživanjem imućnijih trgovaca osnovano na samom početku 1910. društvo »Bratski trud«, koje je pored komisionarskih obavljalo i kreditne poslove. Sa svojim osnovnim kapitalom od 10.000 t. lira i solidnim poslovanjem, to je društvo uspjelo steći povjerenje većih banaka. Ono je, čak, imalo pretenzija da dovede pod svoj utjecaj sva tadašnja »egzarhijska« esnafska kreditna društva u Skoplju. Nešto kasnije, sredinom 1911, druga grupa skopskih bogatih trgovaca, na čelu s A. Dapčevim, osniva akcionarsko društvo »Ujedinjenje«, koje se također bavilo komisionarstvom i kreditiranjem, ali su društvena pravila predviđala i suradnju s tvornicama. To je društvo emitiralo 1.000 akcija od po pola medžedije, a obavezni tjedni ulog za svaku akciju bio je dva zlatna groša. Akcionari su mogli podići beska-matni zajam u visini od 2/3 svojih akcija, dok su ostala lica mogla dobiti manji kredit najduže na tri mjeseca, koji je termin važio i za veće kredite akcionara.⁷⁹

Najveće koristi od poslovanja kako privatnih banaka tako i spomenutih kreditnih društava imali su njihovi vlasnici, odnosno akcionari, koji su tim putem proširivali svoje bankarske, odnosno trgovačke poslove. Što se, pak, tiče njihovog udjela u organizaciji domaćih industrijskih poduzeća, on je po svoj prilici skoro beznačajan.

Poboljšanje situacije na kreditnom tržištu u Makedoniji od posljednjeg decenija XIX st. pa do kraja turske vladavine, koje je uslijedilo nakon otvaranja stranih banaka u samoj Makedoniji i domaćih kreditnih društava, odnosi se u prvom redu na dobijanje kratkoročnih trgovačkih kredita. Proširenjem platnog prometa trgovačke su se transakcije počele obavljati na moderan način, što je naročito išlo u prilog trgovcima na veliko. Tome su, pored drugih stranih banaka, naročito pridonijele filijale Solunske i Otomanske banke, koje su kreditirale domaće grosiste, a davale su i zajam u gotovom novcu na mjenično pokriće uz garanciju dva solidna žirata.⁸⁰ Količkih su razmjera bile kreditne operacije i koliki je bio novčarski promet tih banaka u Makedoniji uopće, a u njezinim pojedinim dijelovima napose, i kome su sve davani krediti, nije još dovoljno poznato.

Istovremeno, domaće krupno građanstvo teže je dolazilo do dugoročnih privrednih kredita kod postojećih banaka u Makedoniji. Ukoliko su pojedini bogati građani i posjedovali kakav mali broj akcija tih banaka,⁸¹ oni nisu imali dovoljno moći da utječu na njihovo poslovanje. Filijale Otomanske i Solunske banke u Makedoniji i filijale Atenske i grčko-njemačke Orientalne banke u Solunu, čini se da su bile zainteresirane samo za kreditiranje pojedinih industrijskih grana, kao tekstilne, i to samo većih industrijskih poduzeća u južnom dijelu Makedonije. Tako je konkretno poznato da je solunska filijala Orientalne banke pružala svoje usluge tekstilnim tvornicama u Vodenu i Njogošu.⁸² Što se, pak, tiče evropskog financijskog kapitala, on je, ukoliko je bio zainteresiran za Makedoniju, investirao direktno u industriju, saobraćaj i druge privredne grane. Zato se često dešavalo da

⁷⁹ Isto, 127—128.

⁸⁰ Isto, 109, 113.

⁸¹ Isto, 117.

⁸² Isto, 114.

domaći ljudi nisu mogli biti organizatori nekog većeg privrednog pothvata. Takav je bio slučaj s jednim turskim begom, zakupnikom olovnog rudnika kod Karatova, koji zbog nedostataka kapitala nije taj rudnik mogao eksploatirati.⁸³

Ne smijemo gubiti iz vida činjenicu da je bankarski kapital susjednih balkanskih država, kao što je to bio slučaj i s kreditiranjem seljaka i sitnog građanstva, intervenirao i većim srednjoročnim i dugoročnim kreditima kada je bilo potrebno ekonomski pomoći pristaše njihove nacionalističke propagande ili njihove sunarodnjake u Makedoniji.

Tako je rješenjem ministarskog savjeta Srbije na početku 1904. bio iz čistog prihoda državne Klasne lutrije dan zajam od 25.000 din (1040 t. lire) Ljubomiru Božiću radi podizanja tvornice leda u skopskoj pivovari. Uvjeti su bili: otpлата na deset godina uz 3% godišnje kamate i intabulacija na polovinu pivovare i njezinih prihoda, koliko je upravo i bilo vlasništvo samog Božića. Međutim, te godine Božić je dobio samo polovinu te sume.⁸⁴ I u toku kasnijih godina Božiću i novom suvlasniku Petru Lekiću odobravani su krediti, te njihov dug 1908. iznosi 38.281 din. (1.345 t. lira),⁸⁵ a 1911. ponovno je pivovari odobren zajam od 25.000 din.⁸⁶

Od klasne lutrije dobivali su kredite za vođenje svojih poslova i neki viđeniji trgovci i drugi pojedinci. Iz tog su izvora dobili kredit kumanovski trgovac Denković 1905. i Vasilije Trbić, dotadašnji srpski komitski vojvoda, za poslove koje je vodio u okolini Prilepa poslije 1908. Skopsko trgovačko komanditno društvo »Braća Jovanović, Lekić i Co.« zatražilo je 1907. od Narodne banke u Beogradu šestomjesečni kredit u iznosu od 10.000 dinara. Njihovu je molbu podupro tadašnji skopski konzul Lj. Mihajlović, koji je zamolio Ministarstvo inostranih dela da se za tu stvar zauzme, garantirajući da će društvo odgovoriti na vrijeme svojoj obavezi.⁸⁷

Nema sumnje da su poput srpskog kapitala prodirali i grčki i bugarski kapitali u industrijska i veletrgovačka poduzeća u Makedoniji. Ostaje samo da ispitamo forme i puteve njihovog prodiranja u Makedoniju, kao i to od kada se makedonsko krupno građanstvo moglo njima služiti, u kojem opsegu i pod kojim uvjetima.

Tek kada dobijemo odgovor na sva pitanja koja su ostala otvorena u proučavanju kreditnog sistema u Makedoniji u XIX i na početku XX st., dobit ćemo puni uvid u razvoj novčarskog tržišta u Makedoniji u tom periodu i uvid u financijsku situaciju pojedinih društvenih slojeva Makedonije. Time će postati mnogo jasniji tadašnji ekonomski položaj kako građanske klase u Makedoniji uopće, tako i njezinog makedonskog dijela napose. A kada nam bude potpuno poznato koliko je bio loš ekonomski položaj makedonskog sitnog građanstva, tada će nam biti razumljiviji i tok političkog i nacionalnog života u Makedoniji u tom periodu, jer je upravo makedonsko sitno građanstvo bilo nosilac tadašnjeg oslobodilačkog pokreta u Makedoniji.

⁸³ Isto, 123.

⁸⁴ DA, PO 1904, F 1, B 74, 494.

⁸⁵ DA, PPO 1908, F 8, R 207, 5040.

⁸⁶ DA, PPO 1911, F 4, R 86, 3402.

⁸⁷ DA, PPO 1907, F 5, R 223, 349.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB